

Fóthy János

FARKAS ISTVÁN RÓL PATAKY DÉNES KÖNYVÉNEK MEGJELENÉSE ALKALMÁBÓL¹

Végre hát Farkas István, ez a nagy festőnk is megkapta életének, művének és mártírhalálának szerénységében is méltó jutalmát: a Corvina, a Művészet Kiskönyvtára sorozat egyik új kötetét Farkas Istvánnak szentelte, írója Pataky Dénes,² a jeles művészettörténész. A kis kötet 20 oldalon és félszáznál több reprodukció révén ismerteti Farkas István életét, művészetét, tragikus halálának történetét, és ha ez a mű örvendetesen és sikeresen kiemeli is a méltatlan feledésből e nagy festőnk nevét, nem állhatom meg, hogy ki ne egészítsem itt-ott hiányos adatait és rá ne mutassak néhány téves információjára, ami nem jelenti azt, mintha Pataky Dénes nem adná könyvében F. I. művészetének szűkszavúságában is teljes érvényű és értékű jellemzését.

Ezt, azt hiszem, annál inkább is megtehetem, mert Farkas Istvánhoz több mint tíz éven át meglehetősen szoros barátság fűzött, és életéről, emberi egyéniségéről, művészi alkotó folyamatáról és a fasiszták által történt elhurcoltatásának körülményeiről több olyan adat él emlékezetemben, amelyről kívülem senki sem tudhat.

Nem mindennapi az sem, ahogy én előbb F. I. művészetével, majd vele személyesen megismerkedtem. 1929-ben a *Pesti Hírlap* belső munkatársa, képzőművészeti kritikusa voltam. A lap tulajdonos-főszerkesztő, Dr. Légrády Ottó, egy nap dolgozószobájába hivatott, ahol átnyújtott nekem egy nagyformátumú sárgásszürke vászon mappát, amelynek címfelirata ez volt: *Correspondances. Poèmes par André Salmon – Images par Étienne Farkas*.

- Erről tessék igen hamar és a legmelegebb hangon ismertetést írni - mondta a főszerkesztő - barátomnak, Wolfner Józsefnek, a Singer és Wolfner kiadóvállalat tulajdonosának fiáról van szó.

A főszerkesztő szobájából, a szerkesztőség hosszú folyosóján a saját szobám felé menet, volt alkalmam csöndesen lázongva káromkodni magamban, hogy tessék, megint egy milliomos dilettáns, a „papa fia”, akiről nekem, minden meggyőződése ellenére, dicshimnuszt kell majd zengenem a *Pesti Hírlap*ban.

¹ Lelőhely: *Művészet*, 11, 1970, 11. 44-47. Sajtó alá rendezte: Markója Csilla (ELKH BTK MI), Bardoly István.

² Pataky Dénes: *Farkas István*. Budapest, 1970. (A művészet kiskönyvtára, 55.) - Pataky Dénes (1921-1975) művészettörténész, Gerevich Tibornál doktorált 1944-ben; korai haláláig a Szépművészeti Múzeum munkatársa volt.

És akkor történt a csoda. A mappa teljesen az eredeti művek hatását keltő, csodálatos technikai kivitelű tempera-reprodukciók sorát tárta elém., a piktúrának valami olyan új világát, aminőt sem azelőtt, sem azóta nem láttam. Semmiféle „izmus”-ba nem sorozható, fantázia, emlék és nosztalgia-szótte képek: képzeletszülte tengeri tájak, erdei lombszövevények, déltengeri álmok képei, képpé vált költemények, a színek, vonalak, formák olyan káprázatában, az ízlés olyan rafináltságában, hogy csak ámulni és gyönyörködni tudtam. A mappáról szóló recenzióm – úgy emlékszem már másodnapra megjelent a *Pesti Hírlap*ban,³ de Pataky Dénes könyve a Correspondance-ról itthon közölt két méltatás közül csupán Ybl Ervinnek a *Magyar Művészet*-ben⁴ megjelent cikkéről vesz tudomást, holott az enyém azt jóval megelőzte, – amit azonban nem „sértődöttségből”, csak az igazság kedvéért említek meg itt.

1930 tavaszán egyszer Dénes Zsófiának rajongtam F. I.-ról, anélkül hogy tudtam volna: régi nagy barátság áll fenn közöttük.⁵ Dénes Zsófia a nyáron Párizsba készült, ahol akkor F. I. élt, dolgozott és már komoly nevet szerzett az École de Paris ma már művészettörténeti rangú festői sorában. Párizsba készültem magam is, és Dénes Zsófia megígérte, összehoz Farkas Istvánnal. Így is történt: a Gare de l’Esten vártak rám mindketten és a művész, kis autóján, előbb szállásomra, majd műtermébe vitt, ahol azonban alig láthattam valamit újabb munkáiból, mert épp másnap nyílt meg kiállítása a Montparnasse-i Boulevard Raspail egyik mellékutcájában levő La Portique nevű kiállítóteremben.⁶ A megnyitáson persze ott voltam, és F. I.-nak ezek a munkái a kiábrándulásig meghökkentettek. Sehol nem találtam itt a *Correspondances* csupa ízlés, csupa artistikum Farkas Istvánját, hanem ehelyett valami félelmetes hatású piktúrát, amellyel tanácstalanul és viszolyogva álltam szemben. Viszont, mintegy titokzatos vonzerő hatása alatt, mindennap elmentem a kiállításra, amíg végül is rájöttem ennek a senki máshoz nem hasonlítható festészetnek az ízére. Ezek a képek egy – talán csak Hieronymus Bosch démonikus világához hasonlítható – festőiség megnyilatkozásai voltak: borzongató asszociációk, a „dèjà vu” kísérteties pillanatai, amikor az ember – mintegy az öntudat egy-egy másodpercnyi áramzavarában – úgy érzi: ezt már pontosan így élte át valamikor, de nem tudja, hol s mikor. És ezt felismerve, hódoltam be másodszer – most már véglegesen – F. I. zsenijének.

Aztán hamarosan rájöttem: ez a művész nem is festhetett másképpen. Farkas Istvánban két ember lakott, nem – mint ma mondani szokás – „békés egymás mellett élésben” – ellenkezőleg: két lénye mintha állandó és gyötrő harcban állt volna egymással. Tudott kedves, szelíd, megértően és megnyerően nyájas lenni, hogy egy szempillantás múlva, minden átmenet nélkül, gúnyos, kemény, indulatos, szinte

³ [Fóthy János]: Correspondances. *Pesti Hírlap*, 1929. július 6. 11.

⁴ Ld. Ybl Ervin a *Magyar Művészet*, V. évf. 9/10. sz. 1929. 642–643. közölt írása újra közölve: *Enigma*, 26. no. 98. 2019. 77–79.

⁵ Dénes Zsófia: Egy majdnem elfelejtett festő portréja. *Kortárs*, 10. 1966. 1959–1965.

⁶ 1930. június–július – ld. még: „Farkas István túlhaladta Seurat-t...” Az École de Paris magyar képviseelőjének francia recepciója. Vál. és sajtó alá rend. Markója Csilla. *Enigma*, 26. no. 98. 2019. 92–99.

zsarnoki lénye kerekedjék felül: apja, az öreg Wolfner génjei. Emlékszem, egyszer találkoznánk volt Párizs valamelyik terén, ahova, ígéret szerint, értem jön kocsjával és együtt megyünk ki ebédelni Barbizonba. Én kissé elkéstem a találkozóról, ő idegesen várt és én hiába magyaráztam neki, hogy nem ismerem ki magam Párizsban, ez okozta a késést. Rosszkedvűen, szótlánul ültünk egymás mellett, ő a volánnál, de egyszerre – mintha mi sem történt volna – művészetről, persze piktúráról kezdett beszélni. Aztán mondott valamit, aminek én ellentmondtam. Szó szót követett, vitánk egyre hevesebbé vált, mire – Párizstól már jó messze – megállította kocsját és rám dörrentett: szálljak ki. Előbb azt hittem: tréfál, de ő kinyitotta a kocsiajtót, és ellentmondást nem tűrő hangon kiáltott rám: szállj ki azonnal, keresd meg az autóbúsmegállót és eredj haza Párizsba! Mit tehettem volna? Kiszálltam és tanács-talanul, rémulten álltam ott, egy vadidegen, néptelen úton, ahol sehogy sem tudtam autóbúsmegállót felfedezni. Ő akkor már továbbrobogott. Végtelenségnek tűnt, amíg ott toporogtam tehetetlenül, de valószínűleg csak tíz perc volt az egész. Egy-szerre megállt mellettem kocsjával: no, szállj be te szerencsétlen, – mondta megenyhült mosollyal. Barbizonban remek „dėjeuner”-t ettünk a folyó partján egy árnyas, kedves vendéglő teraszán, ő megint művészetről kezdett beszélni, szeretett mestere-ről, Mednyánszky Lászlóról. Késő délután érkeztünk vissza Párizsba, életem egyik legszebb emléke maradt ez a vele töltött délután Barbizonban. Ő magyarázta meg nekem ekkor a kubizmus forradalmasító jelentőségét a piktúrában. Hogy a kubiz-mus önmagában nem lehet öncélú. Az impresszionizmusban felhígult, mint ő mon-dotta: „szervetlenné vált” festőiségnek újra szerkezetben kellett kikristályosodni, amit a kubizmus szigorú konstruktivitása tett lehetővé. Magának a kubizmusnak tehát láthatatlanul, de érezhetően, mint az emberi testben a csontváznak kell jelen lennie a képben, nem mint a kifejezés öncélú irányzatának, hanem mint a formaképzés esz-közének, ami a színnel, vonallal, szerkezettel a teljes festőiség megvalósításához vezet. Ez a „teljes festőiség” egyébként kedvelt princípiuma volt. „Festeni úgy kell, olyan egyszerűen, ahogy az ember azt mondja: jónapot” – idézte gyakran Mednyánszky László szavait is. Hazautazásom előtt megajándékozott egy csendéletével, amely a Pataky Dénes könyvében közölt, 1941-ben festett „Kompozíció” c. kép első változatának tekinthető. Ezt a képet, amelyet akkor fejezett be, azon frissiben, szinte a festőállványról leemelve adta át nekem. Ma is – annyi vész és vihar után – birto-komban van, szobám főfalát díszíti.

Aztán két évig nem láttuk egymást. 1932-ben találkoztunk újra, amikor, édesapja halála után, hazatért Budapestre, hogy átvegye a nagy Singer és Wolfner kiadóvállalat vezetését. Mennyire rettegett ettől, mennyit zúgolódtott nekem Párizsban, hogy – miután az elfogult művészeti kritika a dúsgazdag házból való tehetséget nálunk mindig hajlandó volt „milliomos dilettánsnak” minősíteni – itthon választani kell: vagy festő marad és akkor gazdátlanul válik a nagy és tradíciós családi vállalat, vagy üzletemberré kell változnia, de akkor meg elsorvad benne a művész. Sohasem ismer-tem senkit, aki gazdagságát annyira súlyos tehernek, annyira földre húzó béklyónak érezte volna, mint Farkas István. És mégis – ellentmondásos lényének újabb rejtélye-ként – konok eréllyel igyekezett „jó üzletemberre” fejlődni és gazdagságának nem-

csak terheit, de – a számára lehetségeshez képest elég szerényen – előnyeit is élvezni. Eötvös utcai házában, sima és nyugodt egyszerűségében is művészi előkelőségű műtermet rendezett be. Szigligeten villát építtetett, ahol szívesen látta vendégül művészbáratait. Műtermébe itt-ott engem is meghívott, hogy egy-egy új képét megmutassa, de Szigligetre soha. Az elhidegülés évei voltak ezek közöttünk, és ennek okára nem volt nehéz rátapintanom.

Pataky Dénes könyve közli Benedek Marcell naplójának egyes, Farkas Istvánról szóló visszaemlékezéseit, „Farkas bizalmatlan volt minden és mindenki iránt. Ettől függetlenül, tudta értékelni, sőt szeretni is az embereket, segíteni rajtuk, gondoskodni róluk” – jegyzi fel Benedek Marcell, de irántam megnyilatkozott elhidegülésének nem ez volt az oka. Én sohasem akartam tőle semmit. Bár magam is író voltam, nem kerestem kegyeit, nem kívántam anyagi vagy egyéb előnyhöz jutni hozzá, mint Magyarország egyik legnagyobb kiadóvállalatának tulajdonosához fűződő kapcsolatomból. *Ő bennem érezte – és nem ok nélkül – saját rossz művészi lelkiismeretének megtestesülését.* Hiszen párizsi zúgolódásai során nemegyszer a szemébe mondtam: ne térjen haza üzletembernek, amikor Párizsban már elismert és egészen rendkívüli festőnek tekintik. Ha nem is teljesen, de nagyrészt igazam is lett, hiszen 1934-től pár éven át úgyszólván alig festett, annyira lekötötték virágzó vállalatának ügyei, gondjai: véget nem érő konferenciák, számadások, személyzeti kérdések és így tovább. Mintha, szinte mazochista módon, gyötörni akarta volna magát, ebben az időben azokra is kiterjesztette vele született, és gazdagsága révén még fokozódó gyanakvását, bizalmatlanságát, akik – mint én is – annyira tiszteltük festői kivételességét, hogy szinte önmaga ellen elkövetett árulásnak éreztük a milliomos könyv- és lapkiadó többé-kevésbé jól, de sohasem meggyőzően játszott szerepét, amelyet vállalt. A kínzó önvád és önkínzó „csak azért is” lelkiállapotának micsoda rejtett, csupán freudi alapon felfedhető mélységeire mutat rá a többi közt az is, hogy – családjától is félig-meddig elidegenedve – nem olyan barátok társaságát kereste, akik őt mint nagy művészt tisztelték és szerették, hanem (majdnem minden esti) ivócimborának egy akkor igen népszerű és ós-bohémként ismert írórt választott. Ez – sok pohár bor mellett – bizonyára kellemesen elszórakoztatta, zajló lelkiismeretét tréfás történeteivel mintegy elaltatva, de szellemiekben bizony még az árnyékának árnyéka sem lehetett, a festészettől pedig olyan távol állott, hogy talán még egy Cézanne nevét sem hallotta soha. Ám ez volt, ami akkor a legjobban kellett neki. Nirvána. Tartozom azonban az igazságnak és az egykori jóbarát emlékének azzal hogy bevalljam: 1938-ban és 1940-ben ő csikart ki belőlem, a „lusta fráter”-ből – hogy saját szavait idézzem – egy-egy regényt⁷ az „Uj Idők” számára.

Úgy emlékszem, életének ez az öntudatlan dachból eredt, szinte oblomovi periódusa sem tartott soká. A harmincas évek vége felé másik narkotikumba menekült: a szerelembe. Csodálatos tiszta, szinte diákos és reménytelen szerelem volt ez egy csinos, elmés, elbűvölő beszédhangú fiatal lány iránt, akinek – korát tekintve – bőven

⁷ Fóthy János *Csillagok útja, és Léda és a hattyú* c. regényét 1937-ben, illetve 1942-ben közölte folytatásokban a hetilap.

az apja lehetett volna. A Tamás Galériában 1943-ban rendezett kiállítása árulta el ezt a nagy érzelmi fellobbanását;⁸ itt mutatta be mélységes lírájú akvarell-sorozatát, amelyet a H. Emy nevű fiatal lány tiszteletére „*Emyciklusnak*” nevezett el. Félelmetes hatású, a szürrealizmusban egészen különálló festőiségű művészete ezeken a lapokon valami édesen fájó melankóliába olvadt fel, amikor bizonyos mértékig a Correspondance lapjaira emlékeztető festőiséggel – azokat a tájakat, pillanatokat álmodta vissza, amelyeknek emléke Emyhez fűződött. Pataky Dénes könyve, (úgy lehet túlzott tapintatból a ma már talán boldog nagymama korát élő E. iránt?) nem emlékezik meg Farkas Istvánnak erről a gyönyörű akvarell-sorozatáról. Vagy talán, mint a művésznek annyi más alkotása, ezt is nyomtalanul elsöpörte az a rettenetes förgöteg, amely a művészt magát is elsodorta az auschwitzi gázkamráig?

És itt elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol Farkas István tragikus halálának körülményeiben minden eddig közölt adat merő ellentmondás.⁹

Úgy érzem: ebben percben én bizonyos mértékig „koronatanú” lehetek. A sötét emlékeztető Gáspár Jenő, a Singer és Wolfner cég kiadásában megjelent „Uj Idők” írógárdájának egyik tehetségtelen, de annál kiéhezettebb ambíciójú tagja (Horthy „m. kir. kormányfőtanácsosnak” nevezte ki), a zsidótörvények révén egyre nagyobb befolyáshoz jutott a kiadóvállalat vezetésében és az amúgy is csak tiszteletbeli főszerkesztői tisztebe befáradt Herczeg Ferenc mellett az „Uj Idők” szerkesztőségében. Jól számolva a magyarországi nácizmus rohamos előretörése adta lehetőségekkel, Gáspár „őméltósága” rávette Farkas Istvánt, hogy kérje felvételét a nem kevésbé sötét emlékű Kolosváry-Borcsa Mihály vezette Sajtókamara kiadói közé. Ez lett F. I. veszte. Alig négy héttel azután, hogy a német náci hordák megszállták Magyarországot, Gáspár Jenő őméltósága, mint a Sajtókamara főtítkára, kiadta a Gestapónak körülbelül ötven zsidó, félzsidó, vagy egyéb okból „politikailag megbízhatatlan” újságíró nevét, akiket azonnal behívtak a Rökk Szilárd utcai egykori rabbiképző intézet épületébe, mely akkor az „I. sz. Kisegítő Toloncház” díszes nevét viselte. Közöttük voltam én is. Leírhatatlan volt a megdöbbenésem, amikor a sok jó nevű újságíró között, aki, amikor én megérkeztem, bőrdíjával vagy hátizsákjával már elhelyezkedett az épület amfiteátrumszerűen emelkedő padsorain, ott láttam kuporogni Farkas Istvánt. Elsőnek persze hozzá siettem: hát te hogy kerülsz ide? Felnézett rám, elgyötört pillantását soha el nem felejttem. „Gáspár Jenő jóvoltából” – mondta, és én ebből rögtön megértettem, hogy őméltósága az ő nevét is átadta a Gestapónak, mint a Sajtókamara kiadói osztályának tagjáét. Pokoli – úgy emlékszem csak ennyit tudtam mondani. Ahogy ott ült összegörnyedve hátizsákja mellett, annyi számára teljesen ismeretlen, egymást túlkiabáló idősebb és fiatalabb újságíró között, a tökéletes magányosságának ezt a megtestesülését talán csak ő tudta volna éreztetni nyomasztó képei egyikén. Próbáltam szóra bírni, nyugtatni, de éreznem kellett, hogy terhére vagyok, elvegyültem hát a sok ismeretlen kolléga soraiban. Később láttam,

⁸ A kiállítás 1943. február 21. – március 8. között volt látható.

⁹ Ld. erről: Molnár Judit: Mozaikok Farkas István utolsó éveiből. *Kihűlt világ. Farkas István (1887-1944) művészete*. Szerk. Kolosváry Marianna. Budapest, 2019. 256-269.

hogy levelet ír, bizonyára az elsőt azok közül, amelyeket – mint azt Pataky Dénes említ a könyvében – „árjának” számító Médi lányához¹⁰ intézett, megmentése érdekében, és amelyeket egy, a gyötrelmek e házából szabadon ki- és bejáró fiatal fiú közvetített, persze jó pénzért. Az első éjszakán, amíg álmatlanul fetrengtem az emeletes padosorok egyik kemény és keskeny fokán, hallottam, hogy Farkas hangosan zokog. Dermesztő volt ez a kétségbeesett, magányos férfisirást hallgatni, ott, a nehéz sóhajtasóktól és boldogan öntudatlan horkolásoktól terhes éjszakában. Szerettem volna odamenni és néhány vigasztaló szót szólni hozzá, de ez a tehetetlen magányos zokogás annyira – szinte azt mondhatnám – elementáris mélységű volt, hogy félttem: visszautasítja szavaimat, amelyek amúgy sem hangzottak volna meggyőzően. Bizonyos vagyok benne, zokogásával nemcsak önmagát siratta, hanem azt az emberiséget is, amely annyira elaljasodott, hogy lehetővé tette és eltűrte az emberi méltóság ilyen megcsúfolását.

Farkas István alig pár napig volt az „I. sz. Kisegítő Toloncház” lakója. Egyik reggel az ügyeletes rendőr a nevét kiáltotta és utasította: percek alatt csomagolja össze holmiját, mert máshová szállítják. Idegesen kapkodó csomagolásában segítettem neki. Mielőtt elindult, elbúcsúztam tőle. Ekkor csak annyit mondott, hogy Herczeg Ferencnek valószínűleg sikerült közbenjárnia Horthynál, tehát reménye lehet a szabadulásra. Búcsúzóul a kezembe nyomott egy fél üveg jó erős, házi főzésű szilvóriumot, a hiányzó felével ő vigasztalgatta magát szegény. Nem tagadom, hiszen érthető, hogy mindnyájan irigykedve néztünk utána; de én a szívem mélyén örömmel is, hogy ez a nagy művész talán megmenekül a ránk váró sorstól.

És itt van az a pont, ahol elhurcoltatása és „via crucis”-a körül minden csupa ellentmondás. Pataky Dénes – valószínűleg Gromowszky Farkas Méditől szerzett információk alapján – arról ír, hogy „a Röck Szilárd utcából egy napon indították útra előbb az Auschwitzba, később pedig a Csepel szigeti Tökölre irányított csoport... előbb Horthy-ligetre, majd Kecskemétre vitték őket.”

Hogy Farkas Istvánt sohasem vitték Horthy-ligetre, arra nézve nem ismerhetek nálam szavahihetőbb tanút. Engem ugyanis, a többi újságíróval, alig egy-két nappal Farkas István eltávozása után, előbb a csepeli Tsuk-telep nevű internálótáborba, majd újabb pár nap múlva Horthy-ligetre szállítottak, ahonnan szeptember végén, kb. 2 héttel az emlékezetes Horthy-proklamáció elhangzása előtt, Lakatos miniszterelnöksége¹¹ idején szabadultam. Farkast viszont már júliusban Auschwitzba hurcolták el. Kívülünk, újságírókon kívül, csak ügyvédek, mérnökök, orvosok és más értelmiségiek voltak az internálótábor számottevő foglyai. Ismertem a tábor valamennyi lakóját, Farkas István sohasem volt sorainkban.

Tudomásom szerint Farkast a Röck Szilárd utcából a nem kevésbé rettegett „II. sz. Kisegítő Toloncházba” szállították és innen került Kecskemétre, ahol akkor egy

¹⁰ Gromovszky (Gromowski) Anna (Médi), Farkas István Kohner Idával 1925-ben kötött házassága előtt, Gromowski Ilonától (1898-?) született leánya.

¹¹ Lakatos Géza kormánya 1944. augusztus 29.-október 16. között volt hivatalban. Horthy proklamációja 1944. október 15-én hangzott el a rádióban.

Zöldi¹² nevű őrnagy-szörnyeteg rémuralma tombolt, innen hurcolták el Auschwitzba. Ezt igazolta egy Kecskemétről csodálatos módon megmenekült, egykori Horthy-ligeti fogolytársam – nevét sajnos elfelejtettem – aki a felszabadulás után elmesélte nekem Farkas István mártírújának részleteit.

Kecskeméten együtt volt Farkas Istvánnal a koncentrációs táborban. Egy reggel Zöldi őrnagy (nyilván felsőbb utasításra) parancsot adott, hogy az ún. árja-párják álljanak ki a többi internált sorából. Hogy ki volt ténylegesen árja-párja, ki nem, megállapíthatatlan volt, mert az internáltak személyi dokumentumait a táborba érkezéskor elkobozták és megsemmisítették. Egykori fogolytársam elmondta nekem, hogy meglehetősen nagyszámú internált vált ki a sorból, mint árja-párja. Ő is, bár nem volt az. Farkas István ekkor már lélekben teljesen összetört, és ő hiába kérlete: álljon ki ő is a sorból, hiszen ha rájönnek, hogy valaki jogtalanul állt ki, csak az történhetik vele, mint a többivel: viszik Auschwitzba, a gázkamrába. Ha viszont kiáll, esetleg megmenekülhet. Farkas István azonban, aki Kecskemétről azt az utolsó üzenetet küldte családjának: „ha ennyire megalázzák az emberi méltóságot, már nem érdemes tovább élni”, a rengeteg testi és lelki gyötrelemtől teljesen tönkrement művész már belefáradt az életbe; informátorom szerint, egyszerűen nem akart élni többé. Nem állt ki a sorból, hogy a menekülés végső reményének ebbe a szalmaszálába kapaszkodjék. *Nem akart élni többé.* Tiszta öntudattal választotta inkább a megsemmisülést.

Jól tudom, hogy mártírhalála körülményeinek ezek az ellentmondó adatai nem fontosak, azzal a meg nem változtatható ténnyel szemben, hogy a fasiszta őrzőségnek, alkotó ereje teljében áldozatul esett ez a nagy művésznőnk. Mégis – kötelességemnek éreztem elmondani róla itt, amit nemcsak tragikus alaphangú életéről, emberi, művészi lényéről, hanem töviskoszorús halálba meneküléséről is tudnom adatott.

¹² Zöldi Márton (1912–1946) csendőr százados.